

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja

Sándor István (1750–1815) nevét az irodalomtörténet-írás az egyik első magyar bibliográfusként emlegeti *Magyar Könyvesház* című kézikönyve (1803) miatt. Szinnyei József 1901-es székfoglaló értekezése¹ óta azonban még a sajtótörténeti vagy korszakmonográfiákban is csak egy-két mondat esik munkásságáról.² Megérdemelné pedig a figyelmet, hiszen sok fontos feladatot örökölt az előtte járó író-tudós nemzedéktől, s mindent megtett ezek folytatásáért. Nem az elhivatottságán, hanem jórészt a történelmi lehetőségeken és váratlan halálán múlt, hogy nemzedékéből nem ő lett a leghosszabb életű sajtószerelő és alkotó, hanem a tíz évvel fiatalabb Kultsár István (1760–1828). Életműve így is bőségesen tartogat kutathatót, amelyet az irodalmárok alig aknáztak ki, ellentétben a művészettörténészekkel: Papp Júlia például monográfiát szentelt Sándor műgyűjtői és régészeti munkásságának.³ Jelen írással szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy pontosabban meghatározhassuk Sándor István helyét és szerepét a 18. század végi magyar irodalmi-művelődéstörténeti hálózatban.

Sándor István 1750. augusztus 11-én született a Nyitra vármegyei Luka (Vágluka) községben, nemesi családban, szlovák–magyar többnyelvű környezetben. Iskoláit a nyitrai piaristáknál, majd a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Később ismét hosszabb ideig Lukán élt. Közismert nőgyűlölő hírében állt, sosem alapított családot, sőt 1778-ban állítólag a felújított kastély előcsarnokában egy Beniczky Péter-verssört vésetett réztáblára: „Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet nyakában.”⁴ 1784-ben Bécsbe költözött. Jogászként működött, vagyont könyv- és műgyűjtésre fordította. Irodalmi és nyelvészeti érdeklődése hamar megmutatkozott. 1778-ban átültette Gellert egyik regényét és színművét (*G** nevezetű svédi grófnénak rendes történeti egy juhászi játékkal egyetemben*), majd 1791-ben Győrben adta közre a világhíró Jelky András németből for-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az MTA BTK Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében készült, s 2018. április 25-én hangzott el előadásként a kutatócsoport *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon, 1770–1820 c.* nemzetközi konferenciáján, Győrben.

1 SZINNYEI József, *Az első magyar bibliographus*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 17/10 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1901).

2 Életművének egyes területeiről több összefoglalás született: RÉTHEI PRIKKEK Marián, *Sándor István nyelvtudománya*, Nyelvészeti Füzetek (Budapest: Athenaeum, 1909); KÓKAY György, „Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához”, *Magyar Könyvszemle* 77 (1961): 314–319.

3 PAPP Júlia, *Művészeti ismeretek Gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*, Művészettörténeti füzetek 21 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

4 SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 445.

dítt kis életrajzát – meglehet, hogy épp Benyovszky Móric angol emlékiratának friss, 1790-es sikere nyomán. 1792-ben ugyanitt saját, 4×12-es metrumú fordításban adta ki Ovidius *Metamorphoses*-ét *Az Orras Ovidnak deákból fordított változási* címmel. 1785 és 1791 közti nyugat-európai utazásairól név nélkül nyomtattatta ki *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett leveleit* 1793-ban, szintén Győrben. A levelek formájában megírt, színes tárgyi és kulturális anyagot (jórészt valóban személyes élményeket) mozgósító útikönyv jelentős sikert aratott a magyar olvasók körében. Élete főműve ugyancsak Győrben látott napvilágot 1803-ban *Magyar Könyvesház* címmel. A kötet a magyar nyomtatott könyvek teljességre törekvő bibliográfiáját adja egészen az író saját koráig, a 18. század végéig, mintegy 3600 tétellel. Anyagát részben a bécsi udvari könyvtárban gyűjthette össze, de saját könyvtára is jelentős volt, tudós kollégákkal levelezett. Harminc évig dolgozott *Toldalék a magyar-deák Szókönyvhez* című szótárán, amelyet 1808-ban Bécsben publikált.

A világlátott író-fordító Révai Miklós kulturális programjának fontos szereplője volt. Sándor 1780-ban fizetett elő a *Magyar Hírmondóra*, Révaival valószínűleg épp Rát Mátyás közvetítése nyomán kezdett levelezni, talán már 1782-ben,⁵ de legkésőbb 1786-ban;⁶ Rát egyébként mindvégig példakép lehetett Sándor számára.⁷ Személyes kapcsolata Révaival a vitákon túl barátinak mondható: a tudós barát részt vett Sándor köteteinek sajtó alá rendezésében,⁸ segítették egymás könyvbeszerzéseit, a tehetős nemes pedig pénzügyileg is támogatta Révait, aki az ambícióihoz képest szerény anyagi lehetőségek közt élt, s közismerten nehéz természetű ember volt.

Együttműködésük révén született meg a korszak egyik fontos irodalmi-tudományos folyóirata, az 1791 és 1808 között évente-félévente kiadott *Sokféle*, amely Sándor István saját költségén jelent meg 1801-ig Győrben, az utolsó négy kötet pedig Bécsben. A folyóiratot maga Sándor írta és fordította külföldi sajtótermékek és enciklopédiák nyomán. Az első kötetet (amit arra a levelezésből következtethetünk) Révai korrigálta, s fennmaradt egy kéziratos elégiája is, amellyel Sándort köszönti.⁹ Szinnyei szövé teszi, hogy a kapcsolat intenzitása ellenére Sándor neve 1790-ben még nem szerepel Révai társasági *Planum*-án, persze több más jeles kortárs is hiányzik.¹⁰ Meglehet, Révai ekkor még nem érezte teljesen késznek a pártfogó-barátot, hogy hivatalosan az elit társaságba emelje. Sándornak a következő esztendőől adatott lehetőség, hogy bebizonyítsa szerkesztői és tudósi rátermettségét, éppen a *Sokfélével*!

5 Az 1782-ből ismert egyetlen, Sándornak szóló Révai-levél jelenleg lappang, csak közlésből ismerjük, Révai ráadásul el is titkolta a nevét, csak utólag írták rá a levélre a keltezt és a feladó személyét. KICSKA Sándor, „Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz”, *Győri Szemle* 3, 4–6 (1932): 129–131.

6 A Révai–Sándor levelezés fennmaradt darabjainak átírásáért Thimár Attilának mondunk köszönetet; elektronikus kiadásuk Lendület-kutatócsoportunk feladatai közé tartozik.

7 KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Irodalomtörténeti könyvtár 25 (Budapest: Akadémiai Kiadó; A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1970), 157. További adatok: SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 10–12 (az elégia közlésével).

8 Réthei Prikkel szerint ez főként a saját nyelvi ízlésére való áthangolást jelentette, vö. RÉTHEI PRIKKEL, *Sándor István nyelvtudománya*, 5.

9 SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 12.

10 Uo., 10.

Mind az egyszerűs módszer, mind a témakínálat nyomán joggal feltételezzük, hogy Sándor fő példaképe a Péczeli József által alapított, Komáromban kiadott, csak évenként megjelenő, s a szerkesztő halálával megszűnt *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) volt. Sándor ugyancsak verselt – igaz, Péczelinél gyengébb kvalitással –, de például az Ovidius-fordítás függelékében és az 1801. évi *Sokféle* végén is közreadott egy-egy saját füzért. Hogy kapcsolatban álltak-e, nem tudjuk levelekkel igazolni, mindkét literátor levelezése csak töredékesen maradt ránk. A követés inkább módszertani jellegű, másrészt az üzleti terveket is érintette, hiszen egy *Mindenes Gyűjtemény* vagy *Sokféle* jellegű periodikát évente legfeljebb két, de inkább csak egy alkalommal lehetett nyereségesen kinyomtatni a terjedelmük miatt. Ehhez a győri Streibig nyomda évekig megfelelő partnert jelentett Sándor számára, de az sem véletlen, hogy az utolsó számokat hét év kihagyás után, a napóleoni háborúk rosszabb gazdasági viszonyai között immár Bécsben jelentette meg. Talán megnyugtatóbbnak ígérkezett itt a terjesztés, hiszen 1808-ban három kötet is napvilágot látott, ám ezzel megszakadt a sokat látott folyóirat története. A jól csengő név innentől csak kéziratos versgyűjtemények címeiként köszön vissza, majd 1832-ben Márton József ismét alapított egy hasonló profilú, azonos című melléklapot „a' Bétsi Magyar Újság mellé toldalékul”. A virágkorán ekkor már túlhaladt *Hasznos Mulatságokra* emlékeztető melléklap azonban csak 1833-ig jelent meg.

A *Sokféle* nemcsak a már lezárult *Mindenes Gyűjtemény* kereteit próbálta folytatni és fejleszteni, hanem a *Magyar Hirmondóval* is összehangoltan válogatott. Ezt a hírlapot Sándor jól ismerte, hiszen már lukai birtokán előfizetője volt, s bizonyára sokat merített e példaképből, éppúgy kitérve természettudományi és humán témakörökre, elsősorban a nyelv- és könyvtörténetre. A Bécsbe költözött vidéki nemesember láthatólag szeretett volna megfelelni a baráti csúcstélmiségek elvárásainak: egyfelől Révai koncepciójának, másfelől a műfaj úttörője, Péczeli József emlékének. Nem is volt ezzel teljesen egyedül a nyugat-magyarországi térségben: 1794 és 1796 között a *Bécsi Magyar Kurir* mellékleteként kiadott *Magyar Almanak* Decsy Sámuel gondozásában hasonló küldetést vállalt fel. Számtalan földrajzi, statisztikai, névtári adatközlés mellett Decsy röpiratszerű cikkeket is publikált, például 1795-ben és 1796-ban *A' Magyar Országi Oskoláknak, és Tudományoknak jelenvaló állapotjáról* (184–196), a professzorok névsorával. Az évkönyv anyagi csődjéről tudósító szerkesztői nyílt levél¹¹ visszacseng Sándor későbbi keserű, elejtett megjegyzéseiben is, amelyeket a *Sokféle* hasábjain tett közzé.

Szinnyei arra figyelmeztet, hogy a *Sokféle Hatodik darabja* (1799) után tudatosan szünetet hirdetett a szerkesztő, s a kötet előszava arra utal, mintha bizonytalan időre visszavonulna. Szerencsére nem ez történt, hanem – Sinnyei szerint az irodalmárok pártfogása, talán baráti biztatás, netán kölcsönök révén¹² – 1801-ben két új kötettel je-

11 „Nem tsak vissza nem térültek az arra fordított költségeim sőt kész pénzt 15 száz forintnál többet vesztettem rajtok, és álhatatosan el tökélttem magamban, hogy mivel nemzetemben semmi gusztust nem tapasztalok a Magyar litteraturához, többé soha semmi könyv ki adásával nem szerentséltetem erszényemet.” *Magyar Kurir* (1798): 42. Sándor egyébként nem tartotta komoly szakembernek sem Decsy Sámuel, sem Pánczél Dánielt, a Kurir magas előfizetői számát pedig csodálta ugyan, de legalább annyira irigylte is. KÓKAY, „Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához”, 314.

12 SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 16.

lentkezett, túlnyomórészt történeti és nyelvészeti anyaggal. Ekkor következik a törés, majd 1808-ban a három, Bécsben kiadott kötet, amelyek színvonala egyébként nem marad el az előzményektől, így okkal fájlahatjuk az akkor már patinásnak nevezhető sorozat megszűnését.

Sándor a *Második darab*tól némiképp szélesítette a *Sokféle* profilját, s egyre több szépirodalmi anyagot (verseket, anekdotákat) közölt. Átfogó elemzésük meghaladná a tanulmány kereteit, de néhány fő témakört és műfajt érdemes egymás mellé állítanunk, elsősorban a Révai-féle értékmentő program nézőpontjából. A folyóirat ilyen szempontú elemzésével régóta adós az irodalomtudomány, csak néhány kiragadott szöveget szoktak említeni a több száz tételes termésből.

Sándor Istvánt nemcsak az 1803-ban közreadott *Magyar Könyves-Ház* miatt tarthatjuk a könyvek megszálottjának. Széchényi Ferencet a saját könyvtárkatalógusa megjelentetésekor magyar versekkel üdvözölte.¹³ A *Sokfélében* kiadott nyilatkozatai is jelzik: érzékenyen és programszerűen figyelte a magyar könyvpiacot, az ott mutatkozó hiányokat. Már a legelső számban közreadta Az *óhajtható Magyar új könyvekről* szóló írását (156–159), amely mintegy megismétli Révai Miklós kilenc évvel korábbi felhívásának egyes elemeit. Kíváncsún tartja a magyar–latin szótárt német és francia magyarázatokkal bővíteni, utalva Farkas János és Adami Mihály korábbi szótári ígéreteire, amelyek azonban éppúgy nem valósultak meg,¹⁴ ahogy Rát Mátyás magyar–német szótárterve – mint oly sok más hasonló vállalkozás – a kevés előfizető miatt. „Valóban szégyenlheti Nemzetünk, de leginkább Nagyaiunk, hogy ez illy ditséretes igyekezeteket, mellyeknek több példáit hozhatnám elő, nem tsak jutalom nélkül hagyják, de elő se segítik.”

Sándor kitér a magyar nyelvű történelmi szakirodalom foghíjasságára; ezt pótlandó rengeteg életrajzi cikket közölt történelmi személyiségekről. Rögtön a legelső *Sokfélében*, a népek általános ismertetése után történelmi arcképcsarnokot állított össze Attilától Baron de Tothig (53–55), külön kitérve II. Rákóczi Ferenc franciaországi és rodostói bujdosására (50–51), majd a *Második darab*ban a francia származású török pasára, gróf Bonnevalra (258). E kötet elején újabb királyportrékat is közölt, köztük II. Józsefről (3–4) és Nagy Frigyesről (4–5). Sándor merész képzettársításaira jellemző, hogy egy másik írásában e szavakkal ostromozza a tehetetlen és üzleti-mesterségbeli tudás nélküli magyar nemeseket:

A' Fejedelmekről azt mondják, hogy kiki közülök fiatal korában valamelly Mesterséget megtanúl.*)

*) II Józsefről azt hallottam, hogy a' Könyvnyomtatást tanulta volna meg. Rákóczy Ferentz Asztalos volt, a' mint kitetszik Mikesnek Törökországi Leveleiből.¹⁵

13 SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 18.

14 Szótárunk valóban nem jelent meg, de grammatikai munkáik igen. Vö. FARKAS János, *Ungarische Grammatik, oder ausführliche Unterweisung, wodurch man die ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden, in Kürze begreifen kann* (Bécs: 1771). A jezsuita Adami Mihály munkája névtelenül jelent meg 1760-ban.

15 „A' Magyar Nemességnek szóló Jovallásom”, *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 119–121, 120–121.

Sándornak az új magyar könyveket szorgalmazó írásában az irodalmi forráskiadások ügye reflektál legerősebben a Révai-programra:

A' Magyar versek' gyűjteményét már régen óhajtják a' Magyarok, nyújtott-is eránta reménységet Tiszt. Tudós Révai Miklós Ur, de minthogy mind eddig annyi időre a' maga versein kívül tsak Faludi, Ortzi, és Bartsai' verseit adá-ki, úgy látszik, mintha nem volna többé kedve a' folytatásához. Ki ki tudja, halhatatlan Gyöngyösink melly otsmányúl nyomtatott-ki Budán Landerernél, 's még sem ébred-fel senki, a' ki egy új jobbított nyomtatással meg-vígasztalná a' Hazát. Ezt ugyan meg-ígérte vala öregbik Rádai Báró Ur immár ez előtt, de bé-nem töltötte. Hasonlóképen egy új ki-adóra várakoznak Heltai', Tinódi', Valkai', Nagybatzai', Illosvai', Pajkó, Balassa', Rimai', Benitzki', Zrinyi', Liszti', Kohári', 's egyebek' versei. Kihez-képest kinek ebbéli vagyonja meg-vólna , 's további szaporításához-is reménysége lehetne, az a' Hazát igen le-kötelezné, ha azt illy munkával meg-gazdagítaná.¹⁶

A *Költeményes Gyűjtemény* megakadására vonatkozó szösszenet talán valóban belső információt visz a nyilvánosság elé. Révai ugyanis 1782-ben egy (ma lappangó) levélben egészen hasonló névsort javasolt Sándornak – roppant lelkesülten, de nevét elhallgatva. Állítólag Ráday Gedeonnal is egyeztetett, aki „Tsak a' tizenhatodik Százban lévő Magyar Versszerzőknek életeket százig már egybe írta. Kétség kívül ezeknek munkáikból is többire vagyon nála. Igyekszem nem sokára magam le menni e' nyáron hozzája Pétzelre”.¹⁷ A Sándorhoz címzett felsorolás konkrét források gyűjtésére vonatkozik:

Most arra kérlek, hogy, a' kikről tudok ugyan valamit, fel is találtam, de még a' távúl valóság, és ritkább alkalmatosság miatt meg nem nyerhetem, előzd meg azokkal nyughatatlanságomat. Ezek azok: Balassa Bálint, Rimai János, ha régiebb nyomtatású a' Pozsonyinnál, Kohári István, Amadé László. Benitzkinek is kívánnám Lötsei kinyomtatását, ha meg vagyon néked. Nem árt, kivált a' régiekből, két, három exemplárist is meg szereznem, sőt szükségem is vagyon reájok, minthogy többire meg rongáltak [!], 's ha mi egyben nints, meg vagyon a' másokban. Úgy vagyok épen Lisztinek Magyar Marsával, azután Heltaitól nyomtatott Szerzőkkel is. Tinódi Sebestyénnek is szeretném verseit mennél hamarább kezembe juttatni. Rádai Úrnak vagynak tőle tsak kézzel íratott versei is. Azonban, ha nálad is meg vagyon ez a szerző, nékem kedves dolgot tészesz, ha azt is meg küldöd. Mind ezeket pedig Ráthoz utasítsd mennél előbb Posonyba. Amadénak élete folyásáról, minthogy te többet hallhattál és tudhatsz felőle, ne terheltessél egy úttal bővebb tudósítást tenni.¹⁸

A felsorolással nem akarja Révait vagy Ráday Gedeont elmarasztalni, sokkal inkább a többi irodalmárt serkengeti, hogy vegyék át a stafétabotot. Mint tudjuk, ez nemigen

16 „Az óhajtható Magyar új könyvekről”, *Sokféle, Első darab* (1791): 156–159, 158.

17 КІСКА, „Рэвай Міклос...”, 130.

18 Uo., 131.

sikerült – Kazinczy Ferenc *Magyar régiségek és ritkaságok* című sorozata jóval később, 1808-ban, az író fogsága után látott napvilágot, s a felsorolt kiadandó régi írók-költők közül egyik sem szerepel benne, csupán Sylvester János grammatikája, az első magyar ábécé és Varjas János „E vocálisú” éneke. A második kötet kéziratban maradt (1813-ban készült el a sajtó alá szánt tisztázatot), de ebben sem találkozunk a nevükkel. Voltaképp Toldy Ferenc *Handbuchj*áig, 1828-ig kell várni együttes megjelenésükre...

Az adósságból maga Sándor István törlesztett elsőként. 1796-ban kiadta Amade László tréfás férjpanaszát (*Míg nőtelenségben folytattam életemet*),¹⁹ s a szerzőt először ő jellemezte az irodalomtörténetben:

Ezen Verseknék Szerzője ama’ könnyű és híres Magyar és Deák Poéta Báró Amade László vala, kinek Nyelvünkben hátra hagyott fzerelmes és világi Éneki egy jó Nyalábot tesznek. Bár egyszer immár kinyomtattnának. Ő ezen Száznak közepén élt Poson Vármegyében Tsallóközben.²⁰

A Tinódi-recepció szintén sokat köszönhet Sándor Istvánnak. 1798-ban, a bécsi császári könyvtár érdekesebb darabjairól szóló beszámoló részeként²¹ részletes leírást adott a *Cronica* (1554) ottani példányáról. Hosszan értekezett az általa egyértelműen protestánsnak mondott Tinódi Sebestyén versformáiról, témáiról, Istvánffyra gyakorolt hatásáról és ritkább szavairól (ahogy más könyvekből is kiszemezgetett ilyesmit), ezt követően pedig – voltaképp elsőként a magyar tudományosságban! – betűhív részleteket közölt több históriájából. Ezt a cikket jegyzetelhette ki Pápay Sámuel, aki 1808-ban, *A magyar literatura esmérete* című tankönyvében láthatólag a *Sokféle* közléseire támaszkodott, néha szó szerint idézve.²²

Sándor István üzleti taktikáját és változatosság iránti igényét jelzi a tény, hogy e régi magyar irodalommal teljes folyóiratszám első, hosszabb fele az állatvilágból vett érdekes cikkek sorozatából áll...

A *Nyóltzadik darabban* (1801) Sándor látszólag visszatér a Rát Mátyás–Révai-program népszerűsítéséhez. *A Magyar Íróknak szóló két jeles Intések* című cikke (81–85) azonban inkább nyelvművelő és -újító célzatú, nem irodalmi vonatkozású, utána viszont egy nyelv- és irodalomtörténeti szaktanulmány következik (*A Nyelvünkbeli első Próbák*, 85–89). Ez utóbbinak 14. pontjaként ismét Rát Mátyás és a magyar sajtó hírnevét öregbíti: „A Nyelvünkön való Újhírek írásához leg-elsőben fogott Ráth Mátyás 1780-ban.” (89.)

A későbbi narratívák szempontjából fontos eltérés, hogy a katolikus Sándor, miközben elismeri és hangsúlyozza a reformáció szerepét a magyar nyelvű irodalom fejlődésében, ám kizárólagosságát – ami ekkoriban mintegy vindikatív elemként megjelöl – elutasítja:

19 „A’ Házasság által el-vesztett Szabadságnak meg-síratása”, *Sokféle, Negyedik darab* (1796): 235–241.

20 Uo., 235–236.

21 „Egynehány régi Magyar Könyvnek Esmértetése”, *Sokféle, Ötödik darab* (1798): 134–195, Tinódi *Cronica*járól, idézetekkel: 157–186.

22 Pl. PÁPAY Sámuel, *A’ magyar literatura’ esmérete*, I. (Veszprém: Számmer Klára, 1808), 372 (Tinódi).

Hogy a ' Vallás *Reformatiója* minálunk is használt a ' Nyelvünkbeli *Literaturának*, az tagadhatatlan, de hogy a ' Nyelvünknek első mívelését és tsínosítását egyedül a ' *Protestans* Félnék kellyen tulajdonítani (a ' mint ezt némelyek látszatnak állítani) arról még eddig meg nem győződtem. Legalább az első három nyomtatott ' s nevezetes Magyar Könyveket két Katolicus Író fordította.²³

Egyik korai portréjában Luther Mártont csupán szerencsés korba született, a történelmi helyzetet jól kamatoztató személyként festi, semmiképp vallásújítóként.²⁴

Bár folklorisztikáról mint önálló tudományról ekkoriban még nem beszélhetünk, de a szenvedélyes finnugrista Sándor láthatólag érdeklődött a törzsi kultúrák, illetve a magyar néphit régiségei, például a táltosok és dalosok iránt. Szerepüket a bárdköltői, énekmondói hagyományhoz köti:

[...] Áldomásnál a ' szabad ég alatt fel-szóval kezdték az Istenség áldására készített énekeket. Ezt az utolsót azonban, úgy tetszik, nem a ' Táltosok, hanem a ' Dalosok véghez vitték. Ezek űzték akkor egyedül a ' Költőséget (Költő mesterséget, *Poesist*) számtalan istenes, történetes, és világi Énekeket koholván, de a ' mellyek, Írásba nem foglaltatván, mind elfelejtettek , ' s oda veszték. Ők az akkori Hősökről sok vitézi vagy is hadi Dalokat szereztek, sőt némely tréfás Énekeket is, mellyeket az asztal felett szokták vólt énekelni. Ezek a ' Dalosok ***) a ' haddal egygyütt jártak, tsak hogy láthassák, mi történik ottan, ' s azt azután versekbe foglalhassák. Ők a ' Hadi dal által a ' Vitézeket hartzra buzdították, ' s az ütközet kezdéskor az egész Dandár utánnok énekelte. Egygy szóval, ök afféle Emberek lehettek, valamint a ' Németeknél *die Barden und Scalden*.²⁵

E művészközösség egyetlen, de sokszor felidézett emlékét a *Pannóniai énekben* látja, melyet nem Mohács idejére datál, hanem a 14–15. századra. Több cikkben visszatér rá, hogy a költői és történeti emlékezet szálai összekeveredhetnek, de ettől még nem kell teljesen fiktívnek tartani a hajdani regösök szavait: „S azután nem mind hazugság vala a ' régi Énekekben is.”²⁶ Ez bizony már a Thomas Percy püspöktől induló múltrevíziós folyamat hatása, amely hazánkban egyenesen ível a folklorikus tudás, az alternatív történelemkép reformkori kultuszáig, Kölcseyig és Arany Jánosig, sőt tágabban Thaly Kálmánig. Sándor István, az elkötelezett nyelvész²⁷ tüzetesen elemzi Anonymus („Béla Levelesse”), Kézai Simon, a Margit-legenda, a váradi regestrum vagy Pesti Gábor szóanyagát. A korai nyomtatványok kihalt kifejezései, a lapp és magyar rokon szavak listázása valóságos nyelvtörténeti zsebkönyvvé teszi az amúgy más szerepre szánt, néha jóval populárisabb olvasók kedvét kereső folyóiratot. Jellemző, hogy az 1795 táján még

23 „A' Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzetím”, *Sokféle, Tizedik darab* (1808): 3–88, 48.

24 „Luterről”, *Sokféle, Első darab* (1791): 62–63.

25 „A' Taltosokról ' s Dalosokról”, *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 107–111, 108.

26 „Béla Nótáriussáról még egyszer”, *Sokféle, Nyóltzadik darab* (1801): 47–50, 49.

27 Réthei Prikkel Marián szerint voltaképp Sándor volt a legösszetettebb tudású nyelvész a korszakban, mert specialista kollégáival szemben átfogó szemlélettel bírt. RÉTKEI PRIKKEI, *Sándor István nyelvtudománya*, 3–4.

szép számmal előforduló zoológiai, divat- vagy ipartörténeti cikkek, akárcsak a mulatató anekdoták, teljesen elmaradnak a bécsi kötetekből.

A közköltészet-kutatás szintén talál a *Sokfélében* néhány értékes adatot. A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról szóló írás a korabeli, Révai és követői (pl. Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai) által egyaránt képviselt dalműfaj-hármasság érvényesül:

A régi Magyar Ének tsak nem mindenkor történetes, vitézi, vagy keserves vala. [...] Vóltak az Eleinknek szerelmes énekeik is, 1.) de azok menttek vóltak minden Fajtalan-ságra ingerlő Kifejezésektől.²⁸

E sorok közvetlen folytatását majd – bizonyára többszörös áttétellel – Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című esszéjében olvashatjuk,²⁹ akinek diákkorában jó eséllyel megfordult a kezében a *Sokféle* ezen kötete. Sándort egyúttal a hamarosan országos divattá váló, Kölcseynél is kimutatható szerb népköltési hatás előhírnökének tarthatjuk. Talán saját tapasztalatai, talán Gvadányi-olvasmánya nyomán említi a Márkó királyfi (Marko Kraljević) és Hunyadi János, vagyis Jankula vajda tetteiről szóló délszláv hősepikát mint a magyaroknál már kihalt, de a rácoknál még eleven műfajt:

A keserves Énekek dalolását az Eleink szint úgy gyakorlották, valamint ez a mái Rátzoknál még szokásban vágyon. A Rátz Legény, mihelyt reá ér, nagy Szív fájlalva elő veszi a régi Hőseiről szóló Énekét, 's kesergő hangon eldalolja. A *Kralovits Marko*, azaz: Márk Szerviai vagy-is Rátzsországi Királyfi még most sem ment nálók feledékenységre, sőt az Ének által felélesztett Emlékezete még most is Könyveket tsordit a Rátzok szeméből. Mondják, hogy ez nagy Vitéz vala a Törökök ellen a XIV Században, de végre a Törököktől törbe tsalattatván, elesett. Emlegetik Énekeikben a Rátzok Hunyadi Jánost is *Jankula* név alatt, a mi is annyit tesz mint Jankó.³⁰

Sándor nemcsak a régiségekre figyel, hanem szorgalmazza az egykorú német, tót és cigány dallamokra készült, de majd egyszer mégiscsak régivé váló köznépi dalok gyűjtését is. A *Könyves-Ház* előszavában írja, hogy az egykorú ponyvákat („vakarékokat”) kolligálás híján veszendőnek tartotta, sőt noha ő se vette fel őket a bibliográfiába, ám például a régi kalendáriumok feltárását javasolta.

Apróságokat is hoztam elő, annak az az oka, mert mivel már egyszer feltettem magamban, hogy valami tsak magyarul nyomtatott kezeimbe kerül, azt mind feljegyzem, ezeket sem hagyhattam ki. Már pedig az Apróság is néha nevezetes. El nem hinné az Ember, miként oldatnak fel 's világosítatnak meg sok idő múlva az efféle megtartott 's hátra talált Apróságokból a' legnehezebb kérdések és kételkedések. Bár sokan követnék azon

28 „A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról”, *Sokféle, Hetedik darab* (1801): 66–74, 67.

29 Kölcsey Ferenc, *Összes költeményei. Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Osiris Klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 181–206.

30 „A régi 's mostani Magyar...” 67–68.

jó szokást, 's az afféle futó 's könnyen vesző Vakarékokat könyvekként össze-kötetnék. Tsupán a' Kalendáriumokat elhalgatom, ki vévén azokat, melyek vagy a' régiebbek közül tudtomra estek, vagy a' melléjek kaptsolt Dolgokra nézve nevezetesek.³¹

Egy értékes, de meg nem nevezett kéziratból hosszabban idézi az alábbi moralizáló dalt mint a kétsoros vers korai példáját (azt sem zárja ki, hogy Amade László a szerző, de ezt ő sem tudta bizonyítani):

A kétsorú Versek kezdőjének nálunk némelyek G. Teleki Ádámot állítják, ki a *Corneillenek* Tzid nevű Gyászjátékát 1773-ban illy Versekben adtaki [!]. De én már 1770-ben egy irott Könyvben, melly mintegy száz világi Magyar Énekeket foglaltt magában, 's jóval az előtt iródott, ezen énekes Versekre akadtam:

Bolondság Embernek ok nélkül szenvedni,
Egy Leány kedvéért fonnyadni 's epedni,
Bolondság olly szekér után futva járni,
A ki fel nem vészen, 's meg sem szokott várni.
Bolondság nékem is magam' vesztegetni,
Ki engem nem szeret, nékem azt szeretni;
Hiszem, ki nem esett e Világ feneke,
Se meg nem köttetett Szerentsém kereke.
Ifjú legény könnyen kaphat feleséget,
Tsak konyhára tudjon adni eleséget.
Ha te nem szeretsz is, lesz olyan, ki szeret,
Ha te megutálsz is, lesz olly, ki meg nem vet. 's at.³²

Milyen beszédes volna, ha azonosítani tudnánk a kéziratot, amelyet Sándor István említ! (Közköltészeti forrásaink egykorú használatáról alig vannak konkrét adataink.) Ezt a verset azonban az 1770-es évekből egyelőre nem ismerjük ilyen terjedelmű, száz szövegre rúgó gyűjteményből. Már az 1760-as évektől több feljegyzését ismerjük, de egyelőre nem került elő Sándoréval pontosan egyező verzió. Noha az épp 1770-ben, Erdélyben összeírt *Szíveket újító bokréta* is megőrizte egy változatát,³³ ez azonban jelentősen eltér a Sándor idézte soroktól, tehát aligha másolhatta onnan. Éppígy különbözik a B. P. monogramját őrző *Világi énekek és versek* (1800) kéziratában olvasható variáns.³⁴

Sándor István jogosan hiányolja a friss adatokat közvetítő földrajzi könyveket és a térképeket. Ezekből az adósságokból is megpróbált törleszteni, amikor (nyugati mintára) a Habsburg Birodalom vagy más országok statisztikai kimutatásait is közli az 1788-as állapotok szerint. Másutt: *A' leg-nevezetesebb Városoknak Bétstől való távozások*, 's

31 SÁNDOR István, *Magyar Könyves-Ház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök* (Győr: Streibig József, 1803), Előbeszéd, A4[a–b].

32 „A Nyelvünkbeli első Próbák”, *Sokféle, Nyöltzadik darab* (1801): 85–89, 87–88.

33 VERSÉNYI György, *Szíveket újító bokréta. XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény* (Budapest: MTA, 1914), VIII. sz.

34 *Világi énekek és versek B. P. 1800*, kiad. KÜLLÖS Imola, ReTextum 7 (Budapest: Reciti, 2018), 90–93.

millyen az idő nálok, midőn Bétsben Dél vagy on (303); A' Nemzetek', Országok', Városok', és Folyók', Magyar Neveik (316). Az 1791-es programírás (Az óhajtható Magyar új Könyvekről) zárataként a magyar nyelvű természettudományos irodalom után kiált, kifejezetten a női olvasóközönség számára, „hogyan Aszszonyaink-is a' természetiek felől józanabbul ítélnének, 's magzatjaikat egyről másról oktathatnák”.³⁵

A polgári kultúra iránti elkötelezettsége számos más helyen is kifejezést nyer: gyakran gúnyolódik a babonákon, a hiszékenységen, a szélhámosokon és az ostoba reklámokon. 1791-ben, a nagy vitairatok idején apológia értékű, hosszú beszámolót közöl *A' Szabad Kőművesekről*. Alighanem maga is tagja volt a társaságnak, ahol:

A' beszélgetés, a' jó erkölcs és az illendőség' törvényének alája van vetve, ott sem a' Vallások' külömbségéről, sem pedig az országlás' dolgairól leg-kisbbs emlékezet nem tétetik, 's ki-vannak rekesztve minden tsúfolkodások, 's meg annál inkább minden gorombaságok és rágalmozások.³⁶ (116.)

1808-ban a templomos lovagokról szóló írásában egy muraközi templom faragványait említi mint a szabadkőműves szimbolika emlékeit:

Mondják, hogy Muraközben egygy Falu Templomában, melly hozzájuk tartozott, a' Szabad Kőműveségnek minden jelei valóban ki volnának a' Köben vágva régi munkával, ugymint a' Szegmérték, Vakoló kalán, 'st. af. sőt még az Emberfő is ott volna, mellyről az Ellenfelek azt költötték, hogy ők azt úgy imádták, mint Istent, 's ehez képest bálványozok is lettek volna.³⁷

A *Sokféle* nemigen közölt egykorú szépirodalmat, hiszen Sándornak nem volt szerzői hálózata. Bár a címlap joggal állítja, hogy Sándor maga írta az egész kiadványt, de irodalmi tekintetben ekkor már kevésbé volt ambiciózus, mint tudományos ismeretterjesztőként. Saját verseit csak mértékkel publikálta itt, főként szentenciákat, állatmeséket és anekdotákat. Az irodalmat elsősorban régi szerzők képviselik, a kortársaktól Sándor nem idéz. Némileg kivételt jelent az 1791-ben kiadott *Istók és Kati* című, prózai és verses részeket vegyítő „Romántz” (*Második darab*, 153–163), de ezt bizonyára ő maga írta.

A *Sokféle* kötetéről meg-megjelentek ismertetések, bírálatok a sajtóban. A legelső kötetet a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* is beharangozta, majd 1791. november 29-én (703–704) említette újdonságként:

Közelebbi levelünkben egy új magyar munkáról tettünk vala emlékeztet, mely akkor nem fordult volt még meg előttünk; de már most kezünkben vagy on. Mihelyest kaptuk, mindjárt olvasgatásához kezdettünk. Hasznos, és gyönyörködtető könyvnek találtuk.³⁸

35 „Az óhajtható...”, 158.

36 „A' Szabad Kőművesekről”, *Sokféle, Első Darab* (1791): 109–116, 116.

37 „A' Templomosokról”, *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 93–98,

38 Idézi: ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter könyvtára*, Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2016), 104.

A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1803-ban összefoglaló recenziót közölt a *Sokféle* addig megjelent köteteiről (1803. április 23., 177–184 skk.), sőt 1804-ben a *Magyar Könyves-Házi*ról is. A sorozatot az apróbb korrekciók ellenére az új magyar irodalom legfontosabb kiadványai közé sorolja.

Aus dieser Anzeige wird es den Lesern klar seyn, dass dieses Buch unter die nützlichern Arbeiten der neuern ungarischen Schriftsteller gehöre, und dass der innere Gehalt und das Interesse desselben mit jedem Hefte steige. Was dem Rec. bey einem solchen Mancherley am nöthigsten dünkt, ist ein brauchbares Realregister, zumal da von einerley Gegenstand in früheren und späteren Heften die Rede ist, etwa bey dem zehnten Hefte.

Sándor István reakciójából úgy tűnik, nem volt tisztában azzal, hogy ki írta e bírálatokat, legalábbis nem nevezi nevén Schedius Lajost, de megemlíti, hogy „derék hazafi lehet”. Jól ismerte a jénai lapot, sőt 1795-ös nyilatkozata szerint példaként tűzte maga elé *A' magyar tudós Újságról* szóló írásában:

A' Jénai Litteratur Zeytung módjára nyelvünkön Írandó tudós Híreket már régen kívánják az ahoz értő Hazafiak, mert az által nem csak az új munkák hamarabb megismertetnének Hazánkban, hanem a jók javasoltatnának, s a rosszak felől a vevők megintetnének előre, hogy a pénzeket érettek el ne vesztessék.³⁹

Révai Miklós halála (1807) után Sándor István kapcsolatot keresett annak tanítványával, Horvát Istvánnal, akit szintén megpróbált anyagilag támogatni, a *Sokféle* példányaiból is küldött neki eladásra szánt készleteket, ám együttműködésük elmaradt. Ez lehet az egyik magyarázata a jeles folyóirat váratlan sorvadásának, az országos tekintélyű, mégis egyre magányosabb Sándor István elszigetelődésének, aki betegségeibe belefáradva 1815-ben Bécsben öngyilkos lett.⁴⁰ Jeltelen sírban nyugszik, hagyatéka részben szétszóródott, jóllehet már 1793-ban (22 évvel a halála előtt!) elkészítette végrendeletét, amelyben 10 000 forintot hagyott a leendő tudós társaságra, azaz a Magyar Tudományos Akadémiára.⁴¹ Könyveinek zöme a Mednyánszky családhoz került, onnan pedig 1895-ben az Eötvös Collegium könyvtárába. Sajnos a gyűjtemény többszöri sérülései miatt egyelőre nem tudjuk rekonstruálni, mi maradt fenn a tudós könyvtárából.

Sándor István munkásságát remélhetőleg sokszor lesz módunk elemezni, s visszaemlelhetjük őt méltó helyére: a Révai-féle nyelvtörténeti-ismeretterjesztő program megvalósítóinak sorába.

39 „A' Magyar tudós Újságról”, *Sokféle, Harmadik darab* (1795): 73–74; közli KÓKAY, „Sándor István...”, 315.

40 Sándor kései éveiről és ekkori kapcsolathálójától bővebben: SZINNYEI, *Az első magyar bibliographus*, 25–29.

41 Sándor végrendeletének későbbi dokumentumai pl. MTA KIK Kézirattár, RAL 83/1831, 90/1831, 124/1832, 24/1837.